

<https://doi.org/10.62837/2025.10.175>

HACIYEVA AYTƏN KAMAL QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU

TÜRKİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNƏ DAXİL OLMA YOLLARI

Açar sözlər: türkiizmlər, alınma sözlər, poeziya

Key words: Turkisms, borrowings, poetry

Ключевые слова: тюркизмы, заимствованные слова, поэзия

Türkiizmlər ingilis dilinə əsasən XI-XIII əsrlərdə İngiltərənin yüksək təbəqələrinin danışdığı qədim fransız dili vasitəsilə keçmişdir. İngilislərin türklərlə birbaşa əlaqələri isə ingilis feodallarının da öz əsgərləri ilə birlikdə iştirak etdiyi xaç yürüşləri zamanı başlanıb. 1096-cı ildən 1270-ci ilə qədər avropalılar Fələstinə səkkiz dəfə xaç yürüşü etmişlər. Xaçlıların həmin talançı, işğalçı yürüşləri Avropa mədəniyyəti üçün əlverişli oldu və onlar bir sıra mədəni vərdişlərə yiyələndilər. Türkiizmlərin ingilis dilinə daxil olma yollarından biri içərisində tatar mənşəli sözlərin də olduğu hind sözlərinin dilə keçməsi olmuşdur. Hind sözlərinin ingilis dilinə birbaşa keçməsi Hindistanda ilk ingilis manufakturaları açılanda, yəni XVI əsrdə başlayır. İngilis dilinə keçmiş hind sözlərinin əsas kütləsi Hindistanın Britaniya imperiyasına daxil olduğu dövrə təsadüf edir. Xan Məcid ingilis dilində hind dilindən alınma sözlərə həsr olunmuş işində 900-dən artıq belə sözü misal gətirir. O, həmin sözlərdən 13-nü türk mənşəli söz, daha doğrusu türk dillərindən əvvəlcə hind dillərindən birinə, sonra isə ingilis dilinə keçən söz kimi qəbul edir. Həmin sözlərə *bahadur, beebie, bobachee, chillumchee, cotwal (cutwaul, kotwal), khan, khanum, kincob, tanga (tanka), topchee, topkhana* misal ola bilər. [12]

Məlumdur ki, rus dilində əksər hissəsi artıq xarici söz hesab olunmayan böyük miqdarda türkiizmlər mövcuddur: *almaz, ambar, artel, badya, balbes, barin, başmak, biser, buqay, burav, byaz, vataqa, jest, izyan, kabak, kabluk, kadık, kayuk, kandalı, karandaş, karman, kirpiç, kobura, kover, koza, kuzov, kulak, kuterma, laçuqa, loşad, mazut, mişen, nabat, najdak, neft, palaş, sarafan, sevryuqa, serqa, stakan, sunduk, surquç, surma, tayqa, taz, tesma, tovar, tyufyak, utyuq, çerdak, çuqun, çulan, çulok, şayka, şalaş, şaşlık, yamşik* və bir çox başqa sözlər. Buna görə də təbii ki, ingilis dilinə rus sözlərinin keçməsi zamanı türk mənşəli sözlər də daxil olmuşdur. İngilis dilində rus dilindən alınma sözlərin təhlili zamanı 61 türk mənşəli söz aşkar edilmişdir, məsələn: *arshine (arsheen, arshin), ataman, balagan, balalaika, beluga, bogatyr izba, kabak, karakul, kefir, kubitka, koumiss, koschei, kremlin, kulak, kurgan, kuren, maral, nagaika, sable, sabre (saber), sarafan, Siberia, suslik, sokha, taiga, tapor, telega, terem, yamschik, yurta, altyn, barin, ambar, bashlyk, irbis, karakurt, kendyr, koksagyz, kulan, shashlyk, tarbagan* və s. [3]

Saber (sabre) sözü alman dilindən fransız, oradan isə ingilis dilinə keçmişdir. Bu sözün alman dilinə polyak yoxsa macar dilindən keçməsi barədə etimoloqların ümumi bir fikri yoxdur. Bəziləri onu macar feili olan *szabni* - kəsmək, bəziləri isə polyak dilinin vasitəsilə rus sözü olan *sablya* (bu da türkizm hesab edilir) sözünə aid edirlər. Alman və fransız dilləri vasitəsilə ingilis dilinə macar dilindən *coach*, *haiduk*, *vampire*, *kyvasz* kimi türkizmlər keçmişdir. İngilis dilində ən çox istifadə olunan türkizmlərdən biri *coach* sözüdür ki, onun əsas mənası “böyük üstüörtülü araba, fayton”dur. Etimoloji lüğətlərin əksəriyyəti *coach* sözünün ilkin mənbəyi kimi Macarıstanda kənd adı olan *Ko’cs* göstərir, guya burada ilk belə araba düzəldilmişdir. Bununla yanaşı, qədim rus dilində də türk dilindən alınma söz olan *koç* da mövcud idi, mənası “kəç etmək üçün böyük üstüörtülü araba” idi, sonralar isə onu *kibitka* adlandırmağa başladılar. Ümumtürk feili *kücü* - kəç etmək, *köçmək* sözündən türk dillərində, o cümlədən tatar dilində də çoxlu düzəltmə sözlər yaranmışdır. *Koçevət*, *koçevnik*, *koçevye*, *koş*, *kuça* kimi rus sözləri də həmin *kücü* etimonuna malikdirlər. Rus dilində bu türk feilindən düzəlmiş daha bir söz - *kuçer* sözü var ki, o da, türk dillərindən deyil, fransız dilindən alınmışdır. Qədim rus dilində “böyük üstüörtülü araba” mənasını daşıyan *koç* sözünün mövcud olmasını nəzərə almasaq, macar, rus, ispan (*coche*), alman (*kutsche* formasında) dillərinin həmin sözü macarlar, ruslar və almanların əlaqədə olduqları türk xalqlarından birinin, daha doğrusu türklər-avarlar və hətta onların hun əcdadlarının dilindən aldıklarını güman etmək daha məntiqli olardı. İngilis dilindəki türkizmləri araşdırdıqca, onların ingilis dilinə başqa xarici dillərdən keçməsi prosesini izləyirik. Alman dilindən ingilis dilinə aşağıdakı türkizmlər keçmişdir: *krimmer*, *shabrack*, *trabant*. İspan dilindən: *bocasin*, *lackey*, *turco*, *xebec*. Serboxorvat dilindən: *ban*, *banal*, *banat*. İtalyan dilindən: *bergamot*, *bezesten*, *caramoussal*, *chequeen*, *ganch*, *kiosk*, *mahone*, *oke*, *seraglio*, *sultana*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir söz başqa dilə keçib orada istifadə olunduqdan sonra yenidən yerli dilə dönə bilər. Türk dilindən fransızcaya keçmiş *bergamot* bitki adı bu cür sözlərdəndir. Bəyarmudu İtalyan kənd adı *Bergamoya* yaxınlaşdırılaraq *bergamotta* şəklinə qaytarılmış, bu dildən fransızcaya *bergamote* kimi keçdikdən sonra türk dilinə qayıtmışdır. Türkizmlərin daha böyük əksəriyyəti ingilis dilinə fransız dilindən keçmişdir. Onların bəzi nümunələri aşağıdakılardır: *badian*, *caftan*, *caviar*, *chagrin* (*shagreen*), *cham*, *chebek*, *jackal*, *martagon*, *nargile*, *odalisque*, *ottoman*, *saic*, *seraph*, *sultan*, *tandour*, *tarboosh*, *tartan*, *tulip*, *turquoise*.

1579-cü ildən etibarən Türkiyə ilə İngiltərə arasında dostluq əlaqələri quruldu. İngiltərənin Türkiyədəki ilk səfiri Uilyam Harborn ingilis dilinə türk sözlərinin birbaşa yazılı yolla keçməsinin əsasını qoydu. Türkiyə ilə İngiltərə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasından bir il sonra Osmanlı imperiyasında ticarət hüququndan istifadə edən Levantiya Kompaniyası meydana çıxdı. 1580-ci ildə sultan İngiltərəyə güzəştli hüquqlar təqdim etdi. Bunun əsasında ingilis ticarət məhkəmələri

Aralıq dənizində öz bayraqları altında üzmək imkanı əldə etdilər. Türkiyəyə böyük miqdarda ingilis tacirləri yollandılar. Orada ingilis ticarət koloniyalarının əsası qoyuldu və ingilis kilsələri tikildi. Türkiyəyə gələn ingilislər məktublarda, gündəlik və hesabatlarda Türkiyənin məişətini, adət-ənənələrini, maddi mədəniyyətini və ictimai-siyasi quruluşunu ətraflı şəkildə təsvir edirdilər. Bu yolla ingilis dilində *bassa*, *beglerbeg*, *bey*, *capiaga*, *chiaus*, *janissary*, *sanjak*, *zaicole* və s. kimi türk sözləri meydana gəldi. A.V.Kunin *turkey* və *horde* sözlərini tatar mənşəli hesab edir və *khan*, *koumiss* sözlərini də bu sıraya daxil edir [10, s.48]. Robertson isə qeyd edir ki, türk dilindən alınmış sözlər ingilis dilində zəif mənimsənilib və şərq həyatı üçün xarakterik olan anlayışları ifadə edir [12, s.336].

Uilyam Bidalf “Aleppo” əsərində qəhvəni belə təsvir edir: “*Their (Turks) most common drink is coffa, which is a black kinde of drink, made of a kinde of pulse like pease, called Coava, which is being growned in the Mill, and bôiled in water, they drink it as hot as they can suffer it*” [6, s.52].

İngilis şair və yazıçıları da özlərinin şərq mövzusunda olan əsərlərində türk sözlərini fəal şəkildə istifadə etməyə başladılar. Şekspirin sələfi Kristofer Marlo öz əsərlərində *bassa*, *cham*, *janissary*, *sarell (seraglio)*, *Turk*, *Turkey*, *carpet* və s. sözləri işlətməmişdir.

Şekspir də həmçinin ingilis ədəbi dilinə çoxlu türkizm gətirmişdir, məsələn: *sultan*, *ottomite*, *to turn Turk*, *Turkey-cock*, *Turkish* və s. Məsələn:

Hamlet – *For the play I remember pleas'd not the million twas cauiarie to the generali. If the rest of my Fortunes turne **Turke** with me.*

Othello – *This present Warres against the **Ottamites**.*

Twelfth Night – *Contemplation makes a rare **Turkey cocke** of him.*

XVI-XVII əsrlərdə ingilis dilinə daxil olmuş türkizmlərin əksəriyyəti artıq istifadədən çıxmışdır.

XIX əsrdə türkizmlər, xüsusən də türk dilinin özündən alınmış türkizmlər nəinki səyyahların, diplomat və tacirlərin təsviri, etnoqrafik və tarixi əsərlər vasitəsilə, həmçinin mətbuat vasitəsilə də keçməyə başladı. 1847-ci ildə İstanbulda ingilis dilində iki qəzet: “The Levant Herald” və “The Levant Times”, fransız və alman dillərində isə yeddi qəzet çıxdı. XIX əsrin əvvəlində böyük ingilis şairi Corc Qordon Bayron ingilis ədəbi dilinə çoxlu yeni türk sözləri gətirmişdir: *atagan*, *calpack*, *galoonjee*, *to horde*, *jelick*, *tophaïke* və s.

Giaour

*Each turban I can scan,
And silver-sheathed **ataghan**.
Tis Hassan's cloven crest!
His **calpac** rent.
In echoes of the far **tophaïke**.*

Sardanapalus

*My father's house shall never be a cave
For wolves to horde and howl in.*

Don Juan

She wore two jelicks. [8]

Maraqlıdır ki, *jelick* (qadın jileti) və *tophaike* (muşket) sözləri rus dilinə də keçmişdir. “Cilet” sözü rus dilinə fransız dilindən keçmişdir və nəinki qadın, həm də kişi jileti mənasını daşıyır. Tyufyak sözü “top” mənasında Kazan tatarlarının dilindən alınıb. Ümumilikdə, Bayroun “Şərq poemaları”nda və “Don Juan” poemasında sayca təxminən 102 şərq mənşəli söz işlənmişdir ki, bunların hər birini türk dilinin lüğətlərində tapmaq mümkündür. [7]

Bayronun dövrü avropalıların Yaxın Şərqə olan yeni münasibətinin və böyük marağının meydana gəlməsi dövrü idi. Bu zaman Avropada bir sıra şərq cəmiyyətləri meydana çıxır. Şərq mövzusu bir müddət dünya klassiklərinin əsərlərində başlıca yer tutur. XIX əsrin ilk onillikləri ərzində Avropada Şərqin əksər ölkələri haqqında kitablar çapdan çıxır. Elə həmin dövrdə Bayron özünün şərq ölkələrinə iki illik səyahətindən sonra “Şərq poemaları”nı yaradır. “Lara” istisna olmaqla, bu poemaların demək olar ki, hamısı şərq mənşəli sözlərlə zəngindir. Bu sözlər arasında türk sözləri məxsusi yer tutur. “Don Juan” əsərinin bəzi fəsiləri bütünlükdə türk həyatının, türk milli geyiminin və s. təsvirinə həsr olunub.

Şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı müəyyən şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. O, istifadə etdiyi bu sözləri mexaniki mənada işlətmir, bəzən onlara yeni məna verir və bu sözlərə bir yaradıcı kimi yanaşmışdır. Həmin sözlərdən bəziləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmayıb, məsələn: “Abidos gəlini”ndəki *deli* (igid əsgər), *kislar* (qızlar) və *tchocadar* (çuxadar) sözləri belə sözlərdəndir.

The Kislar only and his Moors

Watch well the Haram's massy doors. [7]

Bayronun yaradıcılığı şərq poeziyasının Avropa ədəbiyyatına müsbət təsirinin gözəl nümunəsidir. Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət-ənənəsi ilə tanışlığı iki yol ilə olmuşdur: Birincisi, şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləridir. Bayron bu kitabların əksəriyyətini hələ uşaq ikən oxumuşdu. Onun şərq ölkələrinə səyahət etmək arzusunə düşməsinə səbəb də elə bu olmuşdu. İkincisi, şərqə səyahət zamanı Bayronun bu xalqların həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır. Bayron şərq xalqlarının gündəlik həyatı ilə çox yaxından tanış olmuş və şərq real olaraq bütün ziddiyyətləri ilə təsvir etmişdir. Bayronun yeni məna verib işlətdiyi şərq sözlərinə həmin mənada başqa ingilis yazıçılarının da əsərlərində rast gəlinir, məsələn: *sultana*, *sarai*, və s.

“Şərq poemaları”nda ilk dəfə işlədilən şərq sözlərinin əksəriyyəti türk sözləridir. Bunun da səbəbi bu poemalarda türk həyatı, adət və ənənələrinin təsvir

olunmasıdır. Bu sözlərin bəziləri xalis türk, bəziləri isə türk dilində vətəndaşlıq hüququ almış, öz ilk şəklini dəyişmiş fars, ərəb sözləridir ki, Bayron da bu fars, ərəb sözlərini fars, ərəb dillərində olduğu kimi deyil, məhz türkləşdirilmiş formasında işlətməmişdir. Bayronun ingilis dilinə ilk dəfə gətirdiyi şərq sözlərini iki qismə bölmək olar. Birinci qisim sözlər Bayrona qədər ingilis dilində işlədilməmiş sözlərdir. Bu sözləri ilk dəfə ingilis ədəbi dilinə Bayron gətirmişdir: *atagan*, *calpack*, *chibouk*, *galoonjee* və s. Bayronun sonra bu sözlərin bir neçəsi müxtəlif ingilis ədibləri tərəfindən eynən və ya dəyişdirilmiş şəkildə təkrar edilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. İkinci qisim sözlər Bayrona qədər ingiliscədə işlədilmiş, artıq məlum olan türk sözləridir. Şərq poemalarının Bayron yaradıcılığına birbaşa təsiri “Gavur” və “Abidos gəlini” poemalarında daha çox nəzərə çarpır. Bayron türk sözlərindən Şərq həyatını təsvir etmək məqsədilə öz əsərlərində geniş şəkildə istifadə edir, məsələn: *arnaut*, *bairam*, *bey*, *caftan*, *chiaus*, *cossak*, *dervish*, *divan*, *dizdar*, *giaour*, *janissary*, *jereed*, *kiosk*, *oda*, *odalisque*, *osmanli*, *ottoman*, *ottomite*, *pashalik*, *selictar*, *spahi*, *timariot*, *turban*, *turcoman* və s. Məsələn:

Giaour

*Tonight the **Bairam** feast's begun.
Who falls in battle 'gainst a **Giaour**.
Is worthiest an immortal bower.
The **turban**, pillar, and inscriptive verse, decorate the tombs of the **Qsmanlies**.
The **Chiaus** spake, and as he said,
A bullet whistled o'er his dead. [7]*

Bride of Abydos

*And wouldst thou save that haughty **Bey**?
In full **Divan** the despot scoff'd.
Timariot bands. [7]*

Don Juan

*Like **dervises**. who turn as on a pivot.
Upstarted all The **Oda**, in a general commotion. [8]*

Childe Harold

*The **Disdar** was the father of the present **Disdar**.
Selictar! unsheath then our chief's scimitar.
Europe's bulwark 'gainst the **Ottomite**. [8]*

Volter Skotun əsərlərində də türkiizmlərə rast gəlmək mümkündür: *caviare*, *to chouse*, *coffee*, *emir*, *pabouch*, *seldjook*, *soldan*, *sultan-like*, *talpack*, *turban* və s. [13]
Məsələn:

Woodstock

*Not to be... **choused** out of my lump of loyalty.
St. Ronan's Well*

*I always drink my **coffee** as soon as my feet are in my **pabouches**: it's the way
all over the East.*

Ivanhoe

Her turban of yellow silk.

Türk dilindən alınma sözlər birbaşa yolla ingilis dilinə keçmiş türkiizmlərin böyük hissəsini təşkil edir. Bu onunla izah olunur ki, bütün mövcud olan türk dövlətlərindən məhz Türkiyənin İngiltərə ilə ən geniş və intensiv əlaqələri olmuşdur. Bununla yanaşı, ingilis dilində ingilislərin digər türk xalqları ilə birbaşa əlaqələri nəticəsində alınmış xeyli türkiizm də mövcuddur.

Beləliklə, türkiizmlər ingilis dilinə onun tarixinin lap əvvəlindən, daha dəqiq desək, IV əsrin sonundan etibarən Avropa qitəsinə gəlmiş anqlar, sakslar və yutların dilinə hunların-türklərin dilindən keçmişdir. Orta əsrlər dövründə türk sözləri ingilis dilinə əsasən digər qərb dillərindən, ən çox da fransız dilinin vasitəçiliyi ilə keçmişdir. XVI əsrdən – İngiltərə, Türkiyə və Rusiya ilə bilavasitə əlaqələrin qurulması dövründən etibarən ingilis dilinə birbaşa yolla türkiizmlər, əsasən də türk dilinin özündən alınma sözlər keçməyə başlayır. Ən fəal vasitəçi dil - fransız dili, sonra isə rus və hind dilləri olmuşdur. Həmçinin türkiizmlərin ərəb, macar, ispan, italyan, latın, alman, polyak və serboxorvat dilləri vasitəsilə keçməsi də baş vermişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Rəhimov İ.M. C.Q. Bayronun Şərq poemalarında şərq sözləri. Bakı, 1959
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962
3. Биккинин И.Д. Тюркизмы в английском языке. Ватандаш Уфа, 1998
4. Бутина Р.М. К проблеме контактов языков. Алма-ата, 1971
5. Anarkulova A. Turkic borrowings in the English language. Alma-Ata, 2004
6. Biddulf W. Aleppo. 1600.
7. Byron G.G. Oriental Tales (“Giaour”, “Corsair”, “Siege of Corinth”, “Bride of Abidos”)
8. Byron G.G. “Don Juan”, “Childe Harold”
9. Mansfield P. The Ottoman empire and its successors. London, 1973
10. Koonin A.V. English Lexicology. Moscow, 1960
11. Poppe Nicholas. Studies of turkic loan words in Russian. 1971
12. Robertson S. The development of Modern English. London, 1936
13. Scott W. “Woodstock”, “St. Ronans Well”, “Ivanhoe”.
14. Shakespeare W. “Hamlet”, “Othello”, “Much ado”, “Twelfth night”.

HACIYEVA AYTAN

Ways of Borrowing of Turkisms into English

Summary

The article discusses Turkisms that have entered the English language and the ways in which they have been borrowed. It is noted that Turkisms entered English

mainly through Old French that was spoken by the upper classes of England in the 11th-13th centuries. One of the ways Turkisms entered English was through Hindi words, some of which were of Tatar origin. Likewise, English writers and poets actively used Turkish words in their works on Eastern themes. In the 19th century, Turkisms – especially those borrowed directly from the Turkish language – began to spread through the descriptions of travellers, diplomats and merchants, as well as through ethnographic and historical works, and also via the press.

The article also deals with Turkisms used in Byron's poems. In Byron's "Oriental Poems" and "Don Juan", approximately 102 words of Eastern origin were used, each of which can be found in Turkish dictionaries. The Eastern words that Byron introduced into English for the first time can be divided into two groups. The first group consists of words that hadn't been used in English before Byron. The second group comprises Turkish words that were already known and used in English before Byron.

СПОСОБЫ ЗАИМСТВОВАНИЯ ТЮРКИЗМОВ В АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Резюме

В настоящей статье рассматриваются тюркизмы, вошедшие в английский язык, и способы их заимствования. Отмечается, что тюркизмы попали в английский язык главным образом через древнефранцузский язык, на котором говорили высшие слои Англии в XI-XIII веках. Одним из способов заимствования тюркизмов в английский язык стало также заимствование индийских слов, среди которых были и слова татарского происхождения. Кроме того, английские писатели активно использовали тюркские слова в своих произведениях на восточную тематику. В XIX веке тюркизмы, особенно заимствованные непосредственно из турецкого языка, начали проникать в английский язык через описания путешественников, дипломатов и купцов, а также благодаря этнографическим и историческим произведениям через печать. Далее в статье рассматриваются тюркизмы, использованные в поэмах Байрона. Например, в «Восточных поэмах» и в поэме «Дон Жуан» Байрона употреблено примерно 102 слова восточного происхождения, каждое из которых можно найти в турецких словарях. Восточные слова, впервые введенные Байроном в английский язык, можно условно разделить на две группы. К первой относятся слова, не употреблявшиеся в английском языке до Байрона. Ко второй – тюркские слова, которые уже были известны и использовались в английском языке до Байрона.

Rəyçi: f.f.d., dosent Nigar Mədətova